

УДК 39

Алтынбеков Қ.С.

ф.ғ.к., аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты,
Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФТЕРДІҢ ІЗДЕРІ

Андатпа: Түркі тектес халықтардың ертедегі рухани мұрасы Түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби жазбалары жөнінде осы кезге дейін көптеген зерттеулер жазылды десек те, аталған ескерткіштердің әлі де зерттеуді, айқындауды қажет ететін қырлары жоқ емес.

Ол жазба ескерткіштерінің фольклормен арақатынасын айқындау Түркі қағанаты дәуіріндегі сөз шеберлерінің фольклорлық, әдеби дәстүрлерді игеруін, олардың таным-түсініктерін, рухани сабақтастық жалғастығының деңгейін танып-білуімізге оң ықпалын тигізеді. Түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби жазбалардың көлемді де көрнектілері болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазба ескерткіштері зерттеулер негізінде эпикалық жыр деп танылды.

Осы мақалада миф жанры және оның басты ерекшеліктері, ежелгі Түркілердің мифтері мен олардың дүниетанымы қарастылған. Сонымен қатар наным-сенімдер, таным-түсініктер жайында фольклорлық туындылар мен ежелгі жазба ескерткіштердің мол деректер беретіні аталған.

Кілт сөздер: Фольклор, Түркі қағанаты, миф, анимизм, тотемизм, мифология, монотеистік.

Эпосты фольклордың бірнеше жанрлық түрлерін, көне наным-сенім, ежелгі түсінік, дүниетанымдарды бойына жинаған көлемді әрі синкретті сипаттағы жанр десек, осы жанрға ұқсастық белгілері мол Орхон ескерткіштерінде де жанрлық, идеологиялық синкретизм көрінісітері бар. Түркі қағанаты дәуіріндегі кешендерде, жоғарыда аталған жазба ескерткіштерде ежелгі түркілердің наным-сенімдері, дүниетанымы біршама көрініс тапқан. Солардың бірі фольклорлық жанрлардың ең көне түрінің бірінен саналатын – мифтік танымның бейнеленуінен байқалады. Оларда мифтік танымдар, мифтік сарындар да үлкен орын алады.

Адам баласы өзі өмір сүріп отырған ортаны танып-білу жолында анимизм, тотемизм, мифология, монотеистік сияқты түрлі наным-сенімдерді, дүниетанымдарды басынан өткергені белгілі.

Қ.Сартқожаұлы «бөгү» деп атауды ұсынып жүрген, ғылыми әдебиеттерде тәңірлік немесе тәңіршілдік деп жазылып келе жатқан діннің (тенгрианство) ежелгі түркілерде қалыптасқанына дейін де оларда ежелгі наным-сенімдердің, таным-түсініктердің болғанына фольклорлық туындылар мен ежелгі жазба ескерткіштер мол деректер береді.

Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың көрінісі болып саналатын мифтік таным белгілері Түркі қағанаты дәуірінің киелі деп саналған кешендерінде, жазбаларында едәуір көрініс тапқан. Орхон жазбаларында көне мифтер таза күйінде болмаса да, көне заманғы мифке тән мифтік сана, уақыт, мифологиялық ұғымдардың іздері сақталған. Мысалы, оларды түркілердің жаратылуы жөніндегі ұғымның берілуінен, көркемдеу тәсілдеріндегі қолданыстарынан байқауға болады.

Миф жанрының басты ерекшелігі олардағы дүниенің «жаратылысы, неің қалай, қайдан пайда болғандығы, оның себебі мен салдары, қоршаған ортаның сыр-сипаты туралы айтылатын наным-сенімдер, түсініктердің» бейнеленуінен [1, 3-6] байқалады.

Фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов эпостың жанр болып қалыптасуында оған тірек болатын қайнар көздерінің бірі ретінде ертегі, өлең, тарихи жырлармен қатар мифті де атап көрсетеді.

Ғалымның деректерге сүйеніп айтуынша «Түркі қағанаты тұсындағы мифология бізге толық жетпегендіктен, ол қандай болғанын дәл айтып, сипаттап беру қиын». Дегенмен де

Түркі қағанаты кезінде де біршама циклденіп, «мемлекеттің тез ыдырауына байланысты айтарлықтай бір жүйеге түсіп үлгермеген» [2, 82-6]. Ғалымның ой-пікірлеріне ден қойсақ. Түркі қағанаты дәуірінде «Ежелгі мифтер мен нанымдар, сюжеттер мен мотивтер бірыңғай идеологиялық сипат алып, қағанды дәріптеу үшін біршама көркем қасиетке ие болды. Мұны Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жазбалардан айқын көреміз. Ол мәтіндерден көне түркі заманындағы мифологиялық ұғымдардың ежелгі мифтік түсініктермен байланысты екені байқалады. Аспанға табыну, оны Тәңір деп білу, Көк Тәңір деп құрметтеу, ал жерді Ұмай – әйел ретінде қастерлеу, жалпы, табиғатты қадірлеу сияқты ежелгі анимистік нанымның, сондай-ақ түркі жұртының бабасы – Көкбөрі деп, Ашинадан тарағаны туралы тотемистік ұғымның іздері Құлтегін, Білге Қаған, Тонықок туралы жазуларда жақсы сақталған» [3, 319-6].

Жазбалардағы «Көк түрік», «Көкте түрік тәңірісі», «Көк тәңірі», «Жол тәңірі», «Жер-су тәңірі», «Тәңірі», «Ұмай», «Қасиетті жер-су» деген ұғымдар олардың тәңірлікке қатысты наным-сенімінен көрініс береді. Түркі қағанаты дәуіріндегі аспанды – еркек, жерді – әйел деп түсінетін мифтік ұғымның түркі халықтарында сақталғаны жөнінде И.В.Стеблева, К.Сартқожаұлы, Ш.Ыбыраев еңбектерінде де айтылады.

Белгілі ғалым К.Сартқожаұлының көрсетуінше ежелгі түркі таңымында әлем – аталық пен аналықтан тұрады. «Аталықтың көктегі символы – күн, аналықтікі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су. Бұлардың үстінде «Тәңір». Жаратушы күш біреу ғана: ол ұлы Тәңір деп түсінген» [4, 88-6]. Кейбір түркі халықтарының мифтерінде жердің несі әйел құдай – Ұмай» [1, 3-6] болса, Орхонжазбаларында осы түсініктің ізі де едәуір көрініс тапқан.

«Құлтегін», «Білге қаған», «Тонықок» жырларында көне мифтердің бір түрі жасампаздық – әлемнің пайда болуы жөніндегі мифтің сілемі, түркі аңыз, дастандарында жиі кездесетін мифтік эпикалық уақыт пен кеңістік сарындарының көрінісі бар. Мысалы, «Құлтегін» жазуындағы:

Биікте көк тәңірі,
Төменде кара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам
Баласы жаралған.

деген жолдар көне түркі тайпаларының үш әлем туралы ұғым-түсініктерімен байланысты болса, оны басқару үшін ата-бабалары Бумын қаған, Істемін қағандардың отырғаны, олардың Тәңірінің бұйыруымен түркі халқына нелік етті дейтін ұғымдар да мифтік дәуір ұғымдарынан елес береді.

С.Қасқабасов: «Тәңір образында мифтік ілкі ата – демиургтың көптеген қасиеттері сақталған», - дей келіп, «қазақтың көне мифіндегі болуға тиісті ілкі-ата – демиург бейнесі Тәңірі образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің несі», - дей келіп, сол көне замандағы, Түркі қағанаты дәуіріндегі мифтік ұғымдар қазақтың мифі мен діни нанымында ғана сақталып қоймай «ұлтымыздың көркем фольклоры мен классикалық әдебиетінде поэзиялық символға, көркем әдіске, метафораға» айналғанын айтады [2, 90-6].

Орхон жазбаларында үш әлем жөніндегі ежелгі түсініктің де көрінісі бар.

Ғалым С.Қасқабасовтың көрсетуінше «Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған» [3, 234-6]. Бұл сенімнің қазақтарда да болғандығы жөнінде Ш.Уәлиханов та кезінде жазыған.

Ежелгі түркілердің дүниетанымы туралы жазған А.П.Абуовтің сөзіне назар аударсақ, онда ежелгі түркілердің үш әлем туралы түсінігі жөнінде мынадай пікірлер айтылады: «Видение мира тюрками основывалось на трихотомической концепции деления мира на Верхний, Средний и Нижний. Существовала и совершенствовалась картина мироздания. Тюрки создавали свой мифы о сотворении, закономерностях жизни. Пространственно-

временная модель определила основные мотивы мифологических сюжетов. Если в Верхнем мире единовластно правит Тенгри, Средний мир связан с именем Жер– Су и Умай. Подземным миром управляет Эрлик», - дейкеліп: «В письменных памятниках тюрк отражается такие религиозные отправления, как жертвоприношение, почитание умерших каганов, обращение каганов к Тенгри с разными вопросами» [5, С. 216-217].

Орхон ескерткіштерін эпикалық дәстүр тұрғысынан сараптап, оларды түркі, шығыс фольклорлық мұраларымен типологиялық тұрғыдан салыстыра қарастыру да бұл мәселе жөніндегі түсінігімізді кеңейте түсері анық.

Хакастың «Алтын Арнг» эпосындағы бастамада эпикалық уақыт пен эпикалық мекен былайша көрсетіледі:

Когда земля создавалась
Тогда же звезды рождались, говорят:
На (всем) белом свете
Народ начинал жить [6, С. 250].

Якуттардың ата-бабаларының космогониялық мифтері туралы зерттеу еңбегінде белгілі якут зерттеушісі А. Гоголев: «В эпоху возникновения героического эпоса (в среде южных предков саха), видимо, происходила генерализация основных мифологических сюжетов космогонического характера... По всей видимости эти исконные сюжеты, а не поздние мотивы, возникшие под влиянием, например, христианской мифологии. Так, в книге бытия предлагается несколько иной вариант этого мифологического сюжета: “В начале сотворил Бог небо и землю». Земля же была безвидна и пуста, тьма над бездною, и Дух божий носился над водой...» [7, С. 54], - деп Орхон жазбаларында көрініс табатын мифтік сарындардан деректер береді.

Дүние-әлемнің мифтегідей төменгі, ортаңғы және жоғары әлем деп үш бөліктен тұрады деп бейнеленуі эвандердің көне эпосында да кездеседі.

Түркі-монғол халықтарының эпосы мен ертегілерінде түрлі дәрежеде сақталған мифтік дәуірдегі бұл түсініктің көрінісі қазақ фольклорының ішінде батырлық ертегілерде бейнеленген («Ер Төстік», «Күн астындағы Күнікей қыз» т.б.). Ондағы төменгі әлемнің көріністері сол ежелгі замандардағы мифтік сананың сілемдері болса, ортаңғы әлем жер бетінің көріністеріне сәйкес келіп, эпостың бас қаһарманының мекені ортаңғы әлем болып суреттеледі.

Қазақ фольклорлық үлгілерінде жиі кездесіп қолданылатын әлемнің төрт бұрыштылығы жөніндегі айтылатын сарын Орхон жазбаларында да бар. Ондағы «... Ілгері күнбатыста, оң жақта – күн ортада, кейін – күн батыста, сол жақта – түн ортасында. Соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды» секілді тіркестер де дүниені төрт бұрышты деп есептеген ескі түсініктің көрінісі. Ежелгі мотив бұл жерде түркілердің мекен еткен жерінің кеңдігін, қағанаттың күш-дәрежесін бейнелеу мақсатында пайдаланылған.

Ертедегі адамдардың дүниені төрт бұрышты деп ойлағаны жөнінде фольклортанушы ғалым С. Қасқабасовтың пікірі төмендегіше болып келеді: «Алғашқы қоғамдағы мифтік ұғым бойынша космос тек жоғарыдан төмен қарай құрылған вертикальді үш әлем түрінде ғана емес, сондай-ақ тегіс жатқан, яғни горизонтальді әлем ретінде де суреттеледі. ...Қазақтың «дүниенің төрт бұрышы» деген сөзі осы мифтік ұғымға меңзейді [2, 82-б].

Сол сияқты ғалым Р. Бердібай да ғаламның пайда болуы туралы ұғымның көне дәуірлерден бері халықтың фольклорында, ауыз әдебиетінде, ертегілерде, эпостарда көрініс тауып келе жатқанын көрсете келіп, түркі халықтарының эпикалық мұраларынан – хакас, бурят, тува (тобалар) халықтарының қаһармандық дастандары мен батырлық ертегілерінен деректер, мысалдар келтіреді. Ғалым: «Қазақ жырлары мен ертегілерінде ұшырайтын «баяғы өткен заманда», «дүниенің төрт бұрышы» деп келетін тіркестер, сөз жоқ, әлгіндей архаикалық заман түсініктерінің бертіңгі кездегі сілемі болып табылады. Мифтік сарын қазақ фольклорында аспан әлемі (космологиялық) аңыздарында көбірек сақталған...», - деп көрсеткенді [8, 27-б].

Ежелгі дәуірлерде түркілермен көршілес, аралас-құралас қатар өмір сүрген халықтардың мифтерімен түркі мифтерін салыстыра зерттеу де түркі мифтерінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға септігін тигізетіні анық.

Мифтерде ұлттық характер көрініс табатынын ескерсек, түркі мифтерінде де белгілі дәрежеде түркі халықтарының өзіндік ерекшеліктерінің бейнеленуі заңды. Ислам дінінің түркі еліне келуі олардың ежелгі таным-түсініктерінің фольклорлық мұраларында, жазба ескерткіштерінде сақталуына да өзгерістер енгізгені белгілі.

Орхон ескерткіштеріндегі, сондай-ақ көрші елдердің фольклорындағы, ежелгі жазбаларындағы деректер фольклортану ғылымында зерттелуі кенжелеп қолға алынған түркілік мифтерді айқындауда мотивтерді салыстыра қарастыру оң нәтижелер береді деп ойлаймыз.

Қазақ мифтерінің бір саласы – адамдардың жаралуы жайлы айтылатын антропogондық мифтер. Ертегі, аңыз, әпсана, эпикалық жыр сияқты түрлерінің бәрінде дерлік айрықша орын алатын *ғажайып туу мотивінің* де түп-төркіні мифтерден бастау алады [1, 8-б].

Бұл мотив әлем халықтарының фольклорында бар. Ғажайып туу мотивіне А.Н.Веселовский, В.Я.Пропп сияқты ғалымдар назар аударып, ол жөніндегі пікірлерін жазған болатын. Бұл құбылыстың қазақ фольклорындағы көрінісі С.Қасқабасов, Б.Әзібаева, Ш.Ыбыраев зерттеулерінде қарастырылды.

Эпикалық фольклорлық туындыларда жиі көрініс табатын мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууының түрлерін ғалым С.Қасқабасов: «тотем-бабаның баласы, аталар әруағының жәрдемі, мұсылман әулие-әнбиелердің, пірлердің көмегі және баланың тотемше жағдайда (әкесі үйде жоқта) тууы» [9, 240-б], - деп топтастыра көрсетеді.

Түркі қағанаты дәуірі жазба ескерткіштерінде тотемизмнің – фольклорлық ғажайып туу мотивінің де көрінісі бар. Ол жазбаларда қағандар Тәңірінің қалаулысы, Көкпен жаралды деп көрсетіледі. Қағандардың, батырлардың Тәңірден жаралуы туралы ұғым ежелгі түсінік – көкпен, күн нұрынан жаралуы жөніндегі көне танымның бір көрінісі. Бұл жерде ежелгі ғажайып туу мотиві қолданылған.

Орхон жазбаларында ел билеушінің ерекше жаралатыны жайындағы ежелгі наным «Тәңір текті, Тәңірден жаралған Түрк Білге қаған. Бұл шақта отырдым» деген түрде айқын бейнеленген. С.Қасқабасов осы сияқты ел билеуші патшалар мен қағандардың жай адамнан тумай, құдайдың күдіретімен ерекше жағдайда туатыны туралы ұғым көптеген халықтардың мифтерінде, тіпті, орта ғасырдағы аңыздар мен шежірелерде де кездесетіндігіне дәйекті мысалдар келтіреді. Ғалым «Бұл – ғайыптан туу мотиві ежелгі тотемизмнің өзгерген түрі» дей келіп, бұл құбылыстың қазақтың көркем фольклорында да кездесетіндігіне мысал ретінде Алпамыстың, Қобыландының, Ер Төстіктердің дүниеге келуінің бейнеленуін, «бұл көне наным өзгертілген, мұсылманданған түрінде де бас қаһарманды дәріптеудің бір амалына айналып кеткенін» жазады [3, 321-б].

Түркітанушы ғалымдар В.Бутанаев, С.Ю.Неклюдов, И.В.Пухов еңбектерінде Саян–Алтай (Хакас, Тува т.б.) ежелгі қаһармандық эпикалық аңыздарында (эпостарында), сондай-ақ олонхолары (эпос) мен «Гэсэрдің» монғол, тибет, бурят версияларында батырдың көкпен, жоғарғы әлемнен жіберілуі мен оның туғаннан соңғы ерлігіне дейін, жер бетіне бейбітшілік пен бақыт орнатқаны, ата-анасының аспан ретінде айтылатындығы жөнінде деректер келтіреді.

Кейіпкерді ерекшелей көрсету үшін ертегі, дастан, әсіресе, батырлық эпоста идеализацияланған, барлық жағынан жетілдірілген кейіпкер – батыр бейнесінің шығу төркіні – ғажайып туу мотиві жөнінде Ш.Ыбыраев: «Асылында, батыр бейнесінің шығу төркіні фольклордағы ілкі ата немесе мәдени қаһарманнан тарайды. ...мифтік санадан басталады. Мифтік дәуірде кейіпкердің ғажайып туылатынына сену бар. Ал енді осы мотив мифтің сюжеттік желісін (фабуласын) өзіне мұра етіп алған ертегіде де сақталған» дей келіп, эпос поэтикасының да батырдың керемет тууын қажет ететіндігі, әрі бұл мотив батырдың

айрықша жаратылысын, өзгелерге ұқсамайтын дара бітімін куәландыратын шындық ретінде алынатындығын, көптің бірі атқара алмайтын істі тумысынан тотем бабалар, әруақтар, пірлер назарында жүрген батырлар ғана атқара алатындығын, батырдың жаратылысында киелілік бар, ол іске тәңірі, құдайлар араласқан» деген түсініктермен орайластығын айтады [10, 230-6].

Қаһарманның ерекше туылысы жайындағы мотив (сюжет), әсіресе көне эпостарда дәстүрлі түрде сақталып, басты қаһарманды дәріптеу, оның ерлігін аша түсу үшін қолданылады, яғни қаһарманның алдағы ерліктерді жасауына дайындығын көрсетуге бағытталған.

Фольклорлық шығармаларда кейіпкердің туылуына ерекше мән беріле бейнеленетіндігінің бір көрінісі – Тәңірден, күн нұрынан жарату – көне жанрларда да, кейінгі қазақ фольклорында кездесіп отыратын мотив. Мысалы, «Оғыз қаған» эпосындағы кейіпкерлер жаратылысы, Шыңғыс ханның күн нұрынан жаралуы, Едігеннің пері қызынан тууы, т.б. Мұндай мотивтер қаһарманды дәріптеудің ең биік үлгісі – батырдың тууынан өлуіне дейінгі өмірін қамтитын классикалық эпостарда да қолданылады [66, 23-6]. Бұл мотивтің жыр бастамаларында мифологиялық түрде ғажайып тууымен басталуын «Ер Едіге» жырынан да көруге болады.

Осы сияқты құбылыс, яғни алғашқы патшаның көктен келуі, өлгеннен кейін қайтадан көкке (аспанға) кететіні, сондықтан да олардың кабірі белгісіз болатыны туралы аңыз Тибетте де бар екен.

Тарихшы Ә.Т.Төлеубаев «Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттігінің бастауы» атты мақаласында: «Ғұндардың патшасын қытай деректері шәннуі деп атайды. Шәннуі деген ұлан байтақтықтың, кеңдіктің бейнесі... шындығында да, ғұндар шәннуіді «Аспанның перзенті», «Тәңірдің перзенті» деп атаған», - деп көрсетеді [11, 262-6].

Күннің нұрлы сәулесінен болашақ батырдың жаралу мотивін ежелгі эпикалық мұралардың бірі болып саналатын «Оғыз қаған» эпосынан да кездестіреміз.

Ғалым Н.Я. Бичурин көне түркілер жөніндегі аңыз-әпсаналарға, көне Қытай жазбаларына сүйене отырып түркі тайпаларының Көк Тәңірге табынып, жақсылықты да, жамандықты да көктен, яғни аспаннан күтетіні туралы жазады. Ежелгі түркі аңыз-әпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр-шұғыла жауатыны туралы айтылады. Қазіргі кезде жарық көріп жатқан көптеген тарихи, танымдық еңбектерде жазылып, қоғамдық іс-әрекеттерде көрініс тауып жүргеніндей, «... түріктердің арғы ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың Көк Тәңірісіне табынып, көк бөріні тотем тұтқаны, көк түсті киелі санағаны, көк түсті байрақтарын желпілдеткені тарихтан жақсы мәлім» [12, Б. 29-30].

Бұл дәстүр түркі халықтарының қаһармандық жырларында да орын алған. Қазақтың батырлық жырларында халық қамын ойлап, елді жаудан қорғайтын қаһармандар жарық нұрдан жаралған болып келеді. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырының бір нұсқасында мынадай жыр жолдары бар. Ондағы:

Шеттен келген дұшпаннан
Ел аймаған сақтайтын,
Асыл нұрдан жаралған
Қыдырбай шалдың еркесі
Қара қыпшақ Қобыланды,
Балаңыздың аты бар, -

деген сияқты нұрдан жаралу мотиві де осыған орайлас болып шығады.

Осы құбылыс түркі халықтарының қаһармандық жырларында да бар. Мысалы, қырғыздың «Манас» эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал өзін көкжал бөрі қоршап қорғап жүрген қаһарман болып былайша:

Арқасында баланың
Қара көк жалы көрінді:

Қара шағыр қабыланы
Қапталында шабынды.
Көсеу күйрек көк арыстан
Оң жағында қабынды.
Нұр төгіліп жолына
Бәрі ойлаған баланың
Манасдепатытабылды, -

депбейнеленеді.

Кейінгі дәуірлердегі көркем фольклорда «көне сюжеттер мен мотивтер, ескі ұғымдар жаңаша пайымдалып, заман талабына сай жырланып», «Олар енді, негізінен, көркемдік міндет атқарды да, эпосты, бүкіл фольклорды эстетикалық тұрғыдан түрлендірді» [3, 237-6].

Қазақ мифтерінің ең көне түрлерінің бірі – жан-жануарлар туралы мифтер. «Тотемизм – адам, яки ру-тайпа белгілі бір жануардан, өсімдіктен, немесе желден, күн сәулесінен, я болмаса басқа бір гажайып нәрседен туады деп илану және сол бабасының керемет қасиеттері ұрпағына дариды деп түсіну» [3, 21-6] болса, фольклорда кеп көрініс табатын бұл дәстүр түркілердің Түркі қағанаты дәуіріндегі киелі кешендерінен, сол дәуір аңыздарынан, Орхон жазбаларында көкбөріге қатысты жайттардан байқалады. Түркі тайпаларының көне ұғым-түсініктерін көрсететін белгілерінің бірі *бөрі тотемі* екендігі белгілі. Көкбөрі – түркілердің ежелгі тотемдік мифі.

Аңыздық деректерге қарағанда ежелгі түркілер өздерін көкбөріден тарағанбыз деп түсінген. Ертедегі мифтік ұғымның бір мысалын қазақтың «Ақ қасқыр» ертегісінен де аңғаруға болады. Ежелгі түркілердің өздерін көкбөріден тарататындығы жайындағы ежелгі аңыз-әңгімелерді кезінде тарихшы Н.Я.Бичурин көне Қытай жазбаларынан алып жариялаған.

Осы аңыздардың негізінде туған поэзия тілімен жырланған «Көк бөрі» атты дастан болғаны туралы Н.Келімбетов деректер келтіреді. Ғалым «Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес екенін ескерте отырып, осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиын» екендігін жазса, ғалым А.Қыраубайқызы Көкбөрі аңызын «тарихи оқиғалардың елесі» деп көрсетеді [13, 15-6]. Ғалым келтірген деректерге сүйенсек, кезінде түркі байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған. «Бұларды «Аншина» әулеті, яғни *«бөрі тектілер»* деп атап кетіпті. Көк түріктер осы әулеттен өрбіпті. Олар бәрі шетінен мықты, қайсар, батыр болғаны үшін, көрші отырған тайпалар Аншина әулетін – «түрік – түкіюлер» (түркіттер) деп атап кетіпті» [12, 54-6].

Ежелгі дәуірлердегі түркілердің өздерінің шығу тегін көк бөрімен байланыстыратындығы, оны қасиетті санайтындығы жөніндегі осы ежелгі түсінігінің ізі Орхон киелі кешендерінде де бейнеленіп көрініс тапқан.

К.Сарткожаұлыжазып көрсеткендей Түркі қағанаты заманына жататын ұстын ескерткіштерде, мысалы, Алғашқы Түркі қағанаты дәуірінде жасалған Бұғыты кешеніндегі «ұстынның бас жағына қасқырды еміп тұрған баланың бедері (барельеф) салынған». Осы сияқты Күлтегін, Білге қаған, Қарабалғасун (Ордубалық) ескерткіштерінде де бөрі бейнесін тас бетіне түсіргенде, басып – қасқырдың басына, денесін – айдаһарға, аяғын – жолбарысқа, иектің астындағы жүнін – арыстанға ұқсатып мифтік түрде бейнелеген [4, 98-6].

Тарихи деректерге қарағанда байырғы түркі заманында бөрінің мүсіні гранит тастан да тұтас ойылып жасалған. «...байырғы түркілердің бала кезіндегі есімінен бөлек лауазымына қатысты атак-шөні де беріліп отырған. Ол түлгатарихи шежірелер мен эпсаналарда осы атак-шөнімен аталады. Таспарқағанисі Жұтандыкішіхандыққакөтеріп, батыстүркігежібергендеБөрі-хан Жұтандегенатақ-лауазымберген. Міне, осылайшабайырғытүркілербилеушібірганакиетегіболғанбөрінардақтүтүп,

Қағанныоққағарынанбастап, Кішіхангадейінбөріатап, мәңгілікелдінаруақтарыныңрухынасақтап тұратынкиеліорынғақойыларескерткіштің (мәңгітас) басынабөрібейнесінойыпқалдырып, оны бүкілбүтінқағанаттың (империяның) киетегінеайналдырған» [32, 98-6]. Егер фольклордың тағы бір сипаты – «тұрмыстың бөлшегі,

адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние» [3, 23-б] екендігін ескерсек, бұл келтірілген деректер де Түркі қағанаты дәуірі фольклоры жөніндегі танымымызды кеңейте түседі.

Ежелгі түркілердің бұл түсінігі олардың Көкбөрі туралы аңыздарымен қатар «Оғыз қаған» сияқты ежелгі эпосында да сақталған. Мысалы, «Оғыз қаған» эпосында Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көктен түскен көк бөрі бастап жүреді.

Ол эпоста былайша беріледі: «Шатырларын түсіріп, шөк болып ұйықтап кетті. Таңертен болғанда Оғыз қағанның шатырына күндей бір жарық кірді. Ол жарықтан көк түкті, көк жалды бір еркек бөрі шықты. Осы бөрі Оғыз қағанға сөз беріп тұрып, былай деді:

Ай, ай Оғыз қаған!

Урум үстіңе сен аттанар боласың!

Ай, ай Оғыз қаған!

Қызметінде мен жүрер боламын! –

деп айтты. Бұдан соң Оғыз қаған шатырын түргізіп, (жүріп) кетті. (Бір уақытта) қарады, (қараса) әскердің алдын бастап көк түкті, көк жалды, үлкен бір еркек бөрі шауып барады екен. (Оғыз да әскерімен) ол бөрінің артынан соңына түсіп, шаба жөнелді» [14, 72-б].

Сонымен қатар «Оғыз қаған» эпосындағы Оғыздың дүниеге келуі, батырлық бейнесі, оның ерлікке толы жорықтары мен «Күлтегін» жырынан ортақ ұқсастықтарды аңғаруға болады.

Осы сияқты көріністердің қазақ ауыз әдебиетінде де жиі ұшырасуы кездейсоқ ұқсастық емес, ол сандаған ғасырлық тарихы мен тағдыры тығыз байланысып жатқан түркі тайпалар туыстығының байланыстылығынан туындайтын құбылыстар болып саналады. Бұдан ежелгі түркілердің қасқырды кешендердегі тастан жасалған ескерткіштерде бейнелеуі, көк бөрі туралы аңыздары мен «Оғыз қаған» эпосы арасында, сондай-ақ түркі тектес халықтар мен қазақтың батырлық жырлары, т.б. әдебиет үлгілері арасында дәстүрлі көркемдік байланыстың, сабақтастықтың бар екендігі байқалады.

Орхон жазбаларында түркі әскерінің күштілігін, басымдылығын көрсету үшін жазбагер:

Тәңірі қуат берген соң

Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,-

деп оларды бөріге теңейді. Әрине, бұл жерде бөрі тотем ретінде бейнеленіп тұрмағаны анық. Қазақта ер жігіттің күшіне, ерлігіне риза болғанында «бөрім», «нарым» деп сүйсініп айтуы мен эпостарда батырдың ерлік іс-әрекетін бөріге теңеуінде жақындық белгілері бар. Осы құбылыс Орхон жазбаларында да сол мәндес болып келеді.

Эпитет пен метафораның хронологиялық жолмен туып, даму процесін қарастырған А.Н.Веселовский мен В.М.Жирмунский пікірлеріне сүйенсек, мифтік ұғымдар кейін келе ауыспалы, астарлы мағынаға ие болып, поэтикалық тілдің құрамына қосылады да, әр түрлі көркемдік тәсілдердің – эпитет, теңеу, метафоралардың қызметін атқара бастайды. Түркі қағанаты дәуірінде ежелгі түркілердің көк бөріге байланысты түсінігі – алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды.

Бұл дәстүр кейінгі көркем фольклорда да кеңінен қолданылып отырған. Қазақтың батырлық жырларында да жауға қарсы әскер бастаған батырларды көк бөріге теңей сипаттау кең көрініс тапқан. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында Қобыланды батыр өзінің қарсыласы Шошай хан туралы:

Көк шекпенді көк бөрі –

Қызылбастан хан Шошай, –

дейді. «Алпамыс», «Қобыланды» жырларындағы:

Қойға тиген қасқырдай

Сойып кетіп барады; («Қобыланды»)

Қойға тиген бөрідей

Талкандап қуып бөледі, («Алпамыс») деген жолдар сияқты бейнелеулер баска да батырлық жырларда жиі кездеседі. Бұл ұқсастықтарды «Жұлтегін» жазбасындағы:

Әкем қағанның қосыны бөрідей
Жаулары қойдай болыпты,

деген жолдармен салыстыра карасак, өзара байланыстың бар екендігі айқындала түседі. Осыған орай М.Жолдасбеков: «Ұнамды кейіпкерлерді бөріге тенеу түркі халқы бөріден тараған деген аңыздан шықса керек. Өзінің түп тегі санаған халық бөріні ерекше қасиеттеген. Қасқырбек, Бөрібек, Болтірік, Бөрібай тәрізді кісі аттарының өте көп болуы осыдан» [15, 83-б], - деп көрсетеді.

Бұл көркемдік дәстүр қырғыз халқының эпосы «Манаста» да көрініс тапқан. Онда Манастың келбеті мен күш-қайраты:

Көкірегі кең, шалқак төс,
Жауырыны кең, бекем бел.
Айбаты басым, зәрі күш
Піл мүшелі көрінед.
Жолбарыс мойын, сом білек.
Бөрі құлак, ер жүрек
Бөлекше түрі бар екен, -

деп сипатталып беріледі.

Сонымен қатар түрік тайпалары ежелден өз туына бөрінің бейнесін тоқып салатын, соғысқа шыққанда атының басына бөрінің бас терісін қаптап алатын болған.

Сүйінбай ақынның өлеңіндегі:

Бөрілі байрақ астында —
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен
Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым!

деген жолдар да сол ертеден келе жатқан дәстүрден көрініс береді.

Сол сияқты «Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірісі бар» деген мақалдан да қазақ халқының бөріні қасиеттей қарағанын байқауымызға болады.

Бұл символика (көк түс, көк бөрі) түркілердің ұлттық этнопсихологиясына мықтап сіңіп, халықтық дәстүрге айналған. «Көк түрік», «көк тәңірі», «көктің ұлы», «көк бөрі» сияқты ұғымдар мен туымыздың көк түсті болуының арасында дәстүрлі таным-түсініктердің осылайша өзара сабақтасып жатқанын көруімізге болады.

Қорытындылай айтқанда Орхон жазбаларындағы фольклорға тән ерекшеліктің бірі – оларға синкреттілік те тән. Олардағы идеологиялық синкретизм әр дәуір наным-сенім, ұғым-түсініктері мен танымдарының бейнеленуінен көрінсе, жанрлық синкретизм фольклорлық жанрлардың баска түрлерімен бірге мифтердің қолданылуымен көрініс тапқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Ыбыраев Ш. Қазақтың мифтері мен мифтік аңыздары туралы // Қазақтың мифтік әңгімелері. Құрастыр.: Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 3-11.
- 2 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 1-т. – 812 б.

- 4 Сарткожаулы Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
- 5 Абуов А.П. Религиозное представление древних тюрков // Байырғы түркі өркеніеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б. 216-218.
- 6 Алтын Арығ. – М., Наука, 1988. – 589 с.
- 7 Гоголев А.И. Истоки мифологии и традиционный календарь якутов. – Якутск:Изд-во ЯГУ,2002. – 145 с.
- 8 Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – Бірінші том. – 464 б.
- 9 Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы // Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б.8-62.
- 10 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 11 Төлсубаев Ә.Т. Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекетігінің бастауы // Байырғы түркі өркеніеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001. – 584 б.
- 12 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 13 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. –224 б.
- 14 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
- 15 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. –351 б.

Alтынбеков К.С.

PhD, Senior Lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical Institute of Shymkent, Kazakstan
MYTHS TRACES IN THE LITERATURE OF TURKIC KHAGANATE ERA

Abstract: Turkic people, who were the ancient spiritual heritage of the Turkic khaganate, in the era of literary records say, that at those times lot of research was done on literary works, but nevertheless there are still some aspects that need to be determined, subjects to review and study.

Determining ratio of manners and language of literary records of Turkic khaganate masters with modern folk and literary traditions. Skills, knowledge and understanding of Turkic spiritual legacy will have positive impact on the development of modern literature, will provide continuity of generations. Voluminous literary works in the era of Turkic Khaganate, such as "Kultegin", "Bilge kagan", "Tonykok" written records are considered to be epic poetry.

The author tried to make classification of words and phrases on the basis of the epic poems of that time, and compare them with current existing concepts.

Key words: folklore, Turkic khaganate, myth, animism, totemism, mythology, monotheistic

Алтынбеков К.С.

к.ф.н.,ст.преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт Шымкент, Казахстан

СЛЕДЫ МИФОВ В ЛИТЕРАТУРЕ ЭПОХИ ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

Аннотация: Народы древнего духовного наследия тюркского ханства в эпоху литературных записей говорят о том, что в то время было очень много исследований по изучению литературных памятников, но все же еще существуют аспекты, которые должны быть определены, подвержены анализу и тщательному изучению.

Определение соотношения манеры и языка литературных записей мастеров Тюркского Каганата с современными народными и литературными традициями. Навыки, знания и понимание тюркского духовного наследия будет иметь положительное влияние на современное развитие литературы, обеспечит непрерывность поколений. На основе изучения эпических стихов автор постарался сделать классификацию слов и выражений того времени, сопоставить их с существующими в настоящее время понятиями.

Ключевые слова: фольклор, Тюркский каганат, миф, анимизм, тотемизм, мифология, монотеистическая.